

XONQA TUMANIDAGI JOY NOMLARI TOPONIMLARI

Rajabova Dilnoza Maqsud qizi

Urganch Davlat Universiteti

Geografiya yo'nalishi, 2-bosqich magistranti

Annotatsiya: *Xonqa tumani va undagi geografik obyektlarga qo'yilgan nomlarning kelib chiqish tarixi va ularning ma'no-mazmuni haqida.*

Kalit so'zlar: *Xonqa, Darxos, Kantxo, toponimlar, geografik sharoit, adres.*

TOPONYMS OF KHONKA DISTRICT

Abstract: *About the history of the origin of the names in the Khonka district and the geographical objects in it and their meaning.*

Key words: *Khonka, Darkhos, Kantho, toponyms, geographic conditions, adress.*

Geografik nomlar-yer-suv nomlari, ya'ni toponimlarni, ularning ma'no-ma'zmuni, kelib chiqishi va tarixini o'rganishga tobora ko'p ahamiyat berilmoqda. Har bir toponimda qandaydir ma'no-tarixiy, lisoniy ma'lumot yashiringan. Chunki har qanday geografik nom qandaydir ma'noni anglatadi, afsuski, ko'pgina hollarda toponimlar hozirgi aholi uchun tushunarsiz bo'lib qolgan. Aslida, ma'nosiz nom bo'lmaydi. Joy nomlari chuqur ilmiy, siyosiy, amaliy va tarbiyaviy ahamiyatga ega. Jamiyat tarixida bo'lib o'tgan xilma-xil voqea-hodisalar joy nomlarida muxrlanib qolgan. Ko'pgina geografik nomlar joylarning geografik sharoiti (relyefi, o'simlik va hayvonot dunyolari), aholining xo'jalik faoliyati (mashg'ulotlari) dan axborot beradi. Hozirgi jamiyatni, zamonaviy sivilizatsiyani, xalqlar va mamlakatlar o'rtasidagi har qanday aloqalarni geografik nomlarsiz tasavvur qilib bo'lmaydi. Madaniyat va fanning rivojlanishi, tobora avj olayotgan xalqaro aloqalar tilimizda geografik nomlarni borgan sari ko'proq ishlatilishni taqozo qiladi. Bu toponimlarning faqat bir jihati-adreslik funksiyasidir. Yer kurramizda har qanday geografik obyektning o'z adresi bor. Har bir kishi uchun bu adres tug'ilib o'sgan joyidan boshlanadi. Toponimlarning ahamiyati shundagina iborat emas. Bunday deb tushunish geografik nomlar mazmunining qirralarini va xilma-xil axborotlar manbai ekanligini ko'rsata olmaydi. Geografik nomlar-toponimiya asrlar osha xalq ijodining bebaho mevasidir.

Har bir shaharning o'z qiyofasi, o'z tarixi va qismati bor. Ma'lum va mashhur shaharlar bilan bir qatorda kichik shaharlar ham mavjudki, ularni ko'pchilik bilmasligi ham mumkin. Har qanday shaharning shon-shuxrati, avvalambor, uning iqtisodiy, siyosiy va madaniy hayotda tutgan o'rni bilan belgilanadi.

Xonqa-shaharcha, Xonqa tumani markazi. Xonqa-“Zikrxona” so'zidan olingan. Xonqa X asrda Darxos deb atalgan. V.B.Bartold “xonaqo” forscha “xona” so'zining so'g'diylar tilida talaffuz qilinishidir, degan.

Xonqa ko'hna va hamisha navqiron Xorazmning qadimiy qal'alaridan biri bo'lgan. U asrlar davomida Quyi Amudaryo mintaqasida voxaning iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy hayotida muhim rol o'ynab kelgan. Tumanning geografik jihatdan qulay joyda joylashganligi, ya'ni Buyuk Ipak yo'llari hamda ko'hna Xorazmning qadimiy poytaxtlari-Qo'yqirilgan qal'a, Kat va Xiva shaharlariga yaqinligi, iqtidorli va mehnatkash kishilari uning gullab yashnashiga sabab bo'lgan.

Xorazm tarixini keng va chuqur biladigan S.P.Tolstov, V.B.Bartold, Yaxyo G'ulomov, Bo'riboy Axmedov, Axmadali Asqarov kabi olimlarimiz bir-biriga qarama-qarshi fikrlarni o'rtaga tashlaganlar. Masalan, Akademik Yaxyo G'ulomov o'zining "Xorazmning sug'orilishi tarixi" nomli asarida "Xonqa atamasi "Xonaqoh"so'zidan kelib chiqqan va mo'g'ullar istilosi davrida vayron etilib, faqat bitta Xonaqoh saqlanib qolgan edi. Bu Xonaqoh atrofida keyinchalik hayot tiklangan va o'sha vaqtdan boshlab shahar Xon-(a)-qo (Xonqa) deb atalgan",-deb ko'rsatadi.

1981-yilda Moskvada nashr etilgan "O'zbek tilining izohli lug'ati" nomli ikki jildlik yirik ilmiy asarda "Xonaqoh" atamasiga quyidagicha ta'rif berilgan:"Xonaqoh" –fors-tojik atamasi bo'lib, masjidning namoz o'qiydigan keng va katta xonasiga aytiladi.

Tilshunoslik fani nuqtayi nazaridan "Xon(a)qo" so'zining Xonqa atamasiga aylanib qolishi tabiiy holdir. Lekin masalaga tarixiy nuqtayi nazardan qaraladigan bo'lsa va dunyoning turli joylarida Anqa, Xonqa, Qanxa, Kangxa, Safardiz nomi bilan ataluvchi joy nomlarining mavjudligi masalaning ancha munozarali ekanligidan dalolat beradi.

Urganch Davlat Universitetining professori, filologiya fanlari doktori Zarifboy Do'simov "Xonqa" atamasi masalasiga aniqlik kiritib, bunday deb yozadi: "Xonaqo so'zining Xonqaga aylanishi hodisasini fonetik jihatdan izohlash qiyin. Chunki "a" harfi so'z o'rtasida puxta o'rnashib qolgan. Umuman turkiy tillarda undoshlar orasidan unli tovush tushishi deyarli uchramaydi. Shunday ekan, Xonqa eron tillariga xos "Kantxo"-qishloq, mustahkamlangan shahar so'zi bilan bog'liq. (Z.Do'simov. "Xorazm toponimlari". Toshkent. Fan nashriyoti. 1985,26-bet).

Eramizdan oldingi II asrlarda Kangxa-Xonqa termini tilga olingan. Shuningdek, Xonqada qishloqlarning nomlari ham turli vaqtlarga borib taqaladi. Tumandagi Qoraqosh, Madir, Tomadurg'adik, Navxos, Namuna, Sarapayon, Olaja, Qirqyop, Amudaryo qishloqlarining toponimikasi bilan qiziqqanimizda har bir qishloqning nomlanishining o'zi bir tarix ekanligiga guvoh bo'lamiz.

Jumladan, Olaja-tumanning qadimiy qishloqlaridan biridir. Xonqa shahridan 10 kilometr uzoqlikda joylashgan. Qishloq aholisi azaldan dehqonchilik, hunarmandchilik, kosibchilik bilan shug'ullangan. Xiva xonligi davrida qishloqda to'qimachilik yaxshi rivoj topgan. Ko'pincha olacha-bez to'qish va undan chopon tikib kiyish rasm bo'lgan. Xalq orasida avloddan avlodga o'tib kelayotgan rivoyatlarga qaraganda, shu qishloqdan olacha chopon kiygan bir paxlavon yetishib chiqqan. Bu paxlavon Xiva xonligiga bo'lgan dushman xujumlarini daf qilishda juda katta mardlik ko'rsatgan. Ana shu pahlavonni Xiva xoni "Olajali" deb atagan va katta in'om-ehsonlar hadya qilgan. Shundan olachali atamasi kelib

chiqqan va qishloq nomi ham “Olaja” deb ataladigan bo’lgan. Madir toponimikasiga to’xtaladigan bo’lsak, Madir qishlog’i-Xonqa shahrining janubiy chegaralarida joylashgan. Bir vaqtlar qishloq o’rtasidan Madra-G’oziobod kanali oqib o’tgan va unda kemalar qatnab turgan. Aytishlaricha qishloq nomi “Mard el” atamasidan kelib chiqqan. Bir paytlar Xorazmni bosib olayotgan yov shu yerga kelganda, qattiq qarshilikka uchraydi. Qishloq yigitlarining jasoratiga qoyil qolgan bosqinchilar bu o’lkani mardlar eli ekan deb ta’riflaydilar va qishloq shu nom bilan ataladi. Keyinchalik Madir shaklida talaffuz etiladi. Bundan tashqari Xonqa tumani markaziy qismidan janubroqda Qoraqosh qishlog’i joylashgan. Bu qishloq nomi tarixiga to’xtaladigan bo’lsak, rivoyatlardan birida aytilishicha Qoraqosh qishlog’i aholisi qo’shni qishloqlar bilan juda yaxshi munosabatda bo’lgan. Ular o’zaro ahillikda mehnat faoliyatini olib borganlar. Qishloq ahli insonlardan qo’lidan kelgan yordamini ayamagan. Bundan mamnun bo’lgan yon-atrofdagi qo’shnilari bu qishloq insonlariga mehri-muhabbati oshib “Sizlarni ko’zimiz ustida, ya’ni Qora qoshimizdek asrasak arziydi” deya hurmat ko’rsatganlar. Shu tariqa qishloq nomi “Qoraqoshliklar” deb atalgan va keyinchalik bu ibora qishloq nomiga aylangan. Qishloqning yarmidan ko’p hududi g’arbiy qismiga to’g’ri keladi. Ba’zan Jirmiz yoki Katta Jirmiz deb yuritiladi. Bu nomning paydo bo’lishi haqidagi rivoyatga ko’ra bu yerda bir buzruk (ulug’ zot) yashab o’tgan. Uning bir qancha shogirdi bo’lgan ekan. Buzruk shogirdlaridan biriga ko’proq mehr qo’yib “Sen Jirimsizsan” (o’ta yuvosh) der ekan. Shundan keyin o’rtoqlari uni “Jirimsiz shogird” deb atay boshlaganlar. Shogird yillar o’tib, keksayib vafot etgach uning hurmati uchun qishloqqa nomi berilgan. Yillar o’tib “Jirimsiz” nomi Jirmiz shaklida talaffuz qilina boshlagan. Tumanning kunchiqar tomonida Tomadurg’adik qishlog’i joylashgan. “Toma” atamasining ma’no-mazmuni haqida turfa xil fikrlar mavjud. Ayrim qariyalarning aytishicha, hozirgi “Toma” aholi punkti o’rnida odamlar yashamagan, bu joylar faqat o’tloq va qamishzorlardan iborat bo’lgan. Odamlar bu joylarga asta sekin chorva mollarini olib kelib boqishgan, dehqonchilik qilishgan. Toma-toma ko’l bo’lur, deganlaridek, odamlar bu yerni obod diyorga aylantirganlar. Xalq rivoyatlarida Durvadik yoki Durg’adik so’zining ma’nosi “durlar, durdonalar vodiysi”, “dur, durdona, qimmatli, qimmatbaxo” bo’lib, “gadik” ikki yopning (ariq) torayib, kichrayib oqqan joyiga “gadik”, ya’ni Durgadik (dur-gadik) deyilgan. Qishloqning kunchiqarida “Olchin” degan aholi punkti bor. Bu ham o’zbek urug’larining qadimiy nomlaridan bo’lib, ular ham Chingizxon boshliq mo’g’ul bosqinchilariga qarshi fidokorona jang qilganlar.

Hozirgacha nashr etilgan matbuot asarlarida va qo’lyozmalarda Xonqaning mukammal tarixi, geografik o’rni, etnografiyasi, ijtimoiy kelib chiqishi to’la yoritilmagan yoxud yoritilgan bo’lsada, bizgacha yetib kelmagan. Chet ellik sayyohlar Istaxriy, Maqsudiy, Ibn Rusta, Chjan Kan, Xerman Vamberi, V.B. Bartold, S.P. Tolstov va boshqalarning yo’l xotiralarida, o’zbek olimlari Abul G’oziy, Ogaxiy, Munis, Bayoniy, Y.G’ulomov, M.Yo’ldosheva, A. Fateyev, R. Jumaniyozov, S. Navro’zov, A. Sotliqov, N. Qalandarov, o’lkashunos O’. Xo’janiyozovlarning ilmiy-ommabop maqolalari va kitoblarida Xonqa qal’a manzilgohi to’g’risida gap boradi. Lekin u bizga Xonqa to’g’risida

to'liq ma'lumotlar bera olmaydi. Xulosa o'rnida shuni aytish joizki, hali bizning tariximizda, toponimikamizda o'rganishimiz lozim bo'lgan taraflari juda ko'p.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

- 1.С.П.Толстов, Древний Хорезм. М-Л.1948.
- 2.Do'simov.Z. Xorazm toponimlari.Toshkent.1985.
- 3.G'ulomov.Y.G'.Xorazmning sug'orilish tarixi.-Toshkent:."O'zbekiston Fanlar akademiyasining nashriyoti",1959.
- 4.So'najon Hakimova, O'rinboy Ho'janiozov, Komil Nurjonov, Po'lat Safoyev. Xonqa tarixi.Urganch, "Xorazm"-1995 yil.
- 5.Бартольд.В.В.Туркестан в эпоху мангольского нашествия.-М.,Соч.,т.1.,1963
- 6.www.ziyo.com.